Święte Przymierze a ciemna strona Oświecenia: między religijną utopią a systemem bezpieczeństwa Europy

AUTOR

Fundacja Dobre Państwo

STRESZCZENIE / ABSTRACT

Artykuł analizuje złożoność Świętego Przymierza, rozróżniając pierwotny akt religijny od późniejszego systemu reakcyjnego i polityki Metternicha. Autor stawia tezę, że projekt ten nie był jedynie powrotem do teokracji, lecz hybrydową próbą stworzenia ponadpaństwowego systemu bezpieczeństwa po wojnach napoleońskich. Łącząc chrześcijański uniwersalizm z oświeceniowymi ideami pokoju wieczystego i federacji, Przymierze redefiniowało rolę monarchy – z absolutnego właściciela państwa na zarządcę delegowanego przez Opatrzność, zobowiązanego do przestrzegania zasad sprawiedliwości i miłości. Tekst rzuca nowe światło na dokument, ukazując go jako próbę zastąpienia rewolucyjnej logiki kontraktu moralnym braterstwem władców w celu stabilizacji kontynentu.

The article analyzes the complexity of the Holy Alliance, distinguishing the original religious act from the later reactionary system and Metternich's policies. The author argues that this project was not merely a return to theocracy, but a hybrid attempt to create a supranational security system after the Napoleonic Wars. By combining Christian universalism with Enlightenment ideas of perpetual peace and federation, the Alliance redefined the role of the monarch—from an absolute owner of the state to a steward delegated by Providence, obliged to adhere to the principles of justice and love. The text sheds new light on the document, presenting it as an attempt to replace the revolutionary logic of contract with a moral brotherhood of rulers in order to stabilize the continent.

Artykuł rzuca nowe światło na Święte Przymierze, dowodząc, że nie było ono jedynie reakcyjnym instrumentem represji i powrotem do teokracji, lecz złożoną hybrydą

polityczną. Autor stawia tezę, że projekt Aleksandra I stanowił próbę rozwiązania nowoczesnego dylematu bezpieczeństwa zbiorowego po wojnach napoleońskich, łącząc chrześcijański uniwersalizm z oświeceniowymi ideami federacji i pokoju wieczystego. Analiza wykazuje, że dokument ten nie był klasycznym traktatem dyplomatycznym, lecz próbą stworzenia normatywnej wspólnoty suwerenów, w której monarcha przestaje być absolutnym właścicielem państwa, a staje się moralnie odpowiedzialnym zarządcą. Tekst śledzi proces 'oligarchizacji uniwersalizmu', w którym pierwotna wizja pokojowej federacji została z czasem przejęta przez pragmatyków pokroju Metternicha i przekształcona w system interwencyjny, traktujący rewolucje jako 'epidemię'. Tym samym Święte Przymierze zostaje przedstawione nie jako relikt przeszłości, lecz jako element historii nowoczesności, obrazujący napięcie między stabilnością międzynarodowego porządku a prawem narodów do samostanowienia.

SŁOWA KLUCZOWE

Święte Przymierze | ciemna strona Oświecenia | system bezpieczeństwa Europy | koncert mocarstw | pokój wieczysty | hybrydowa modernizacja porządku | oligarchizacja uniwersalizmu | anarchia systemowa | raison d'état | sekurytyzacja rewolucji | projekt federacyjny | restauracja monarchiczna | interwencjonistyczna logika porządku | konstytucjonalizm

Rozróżnienie między aktem Przymierza a systemem reakcyjnym

Przymierze Boga i równowagi sił: Święte Przymierze jako religijna utopia, projekt federacyjny i narzędzie restauracji

Przejście od Julie de Krüdener do Świętego Przymierza wymaga szczególnej dyscypliny pojęciowej, gdyż w tym miejscu historia zdarzeń została silnie przesłonięta przez historię nazw. „Święte Przymierze” zaczęło bowiem szybko oznaczać znacznie więcej niż dokument podpisany 26 września 1815 roku przez cesarza Rosji Aleksandra I, cesarza Austrii Franciszka I i króla Prus Fryderyka Wilhelma III. W języku dziewiętnastowiecznych liberałów, a później w części historiografii,

terminem tym określano właściwie cały konserwatywny porządek europejski po upadku Napoleona: kongresy mocarstw, politykę Metternicha, zwalczanie rewolucji, interwencje w Italii i Hiszpanii, policyjny nadzór nad ruchami liberalnymi, a szerzej – restaurację monarchicznej Europy.

Tymczasem historycznie są to zjawiska powiązane, lecz nie tożsame. Oryginalny akt Świętego Przymierza był krótką, głęboko religijną deklaracją zasad. System kongresowy opierał się w znacznie większym stopniu na innych traktatach, przede wszystkim na sojuszu czterech mocarstw z 20 listopada 1815 roku oraz późniejszej praktyce koncertu europejskiego. Już starsza historiografia źródłowa zauważała, że utożsamianie tych konstrukcji wypacza rzeczywiste znaczenie dokumentu Aleksandra. Książka Fleminga, na której opieramy nasz artykuł, mocno akcentuje religijno-mistyczny charakter Przymierza i traktuje je jako próbę zastąpienia "rewolucyjnej logiki kontraktu" chrześcijańskim braterstwem monarchów. Kierunek tej interpretacji jest wartościowy, lecz wymaga poszerzenia. Najnowsze badania, zwłaszcza praca Isaaca Nakhimovsky'ego z 2024 roku, pokazują, że sprowadzenie Świętego Przymierza wyłącznie do reakcyjnego mistycyzmu prowadzi do kolejnego uproszczenia. Projekt posiadał genealogię zarówno religijną, jak i oświeceniową; można go odczytywać równocześnie jako obronę monarchii, projekt pokoju, eksperyment federacyjny czy wyraz chrześcijańskiego uniwersalizmu, a przez część współczesnych nawet jako zapowiedź bardziej konstytucyjnej i współpracującej Europy. To przesunięcie historiograficzne jest kluczowe dla całej naszej argumentacji.

Jeżeli „ciemną stronę Oświecenia” potraktujemy jako prosty rewanż religii na rozumie, Święte Przymierze wyda się powrotem przednowoczesnej teokracji po wojnach wywołanych przez rewolucję. Jeśli jednak dostrzeżemy w nim splot mistycyzmu z osiemnastowieczną refleksją nad pokojem wieczystym, prawem narodów, federacją i konstytucjonalizmem, wyłania się obraz znacznie ciekawszy: język religijny nie zastępuje nowoczesnej polityki, lecz służy rozwiązaniu jednego z najbardziej aktualnych problemów epoki – jak stworzyć ponadpaństwowy system bezpieczeństwa po wojnie totalizującej europejską przestrzeń. Sam tekst aktu pozwala uchwycić niezwykłość tego przedsięwzięcia.

Dokument rozpoczynał się inwokacją do Trójcy Świętej, a sygnatariusze deklarowali, że zarówno w zarządzaniu własnymi państwami, jak i w stosunkach z innymi władzami będą kierować się chrześcijańskimi zasadami sprawiedliwości, miłości i pokoju. Artykuł pierwszy przedstawiał monarchów jako związanych „prawdziwym i nierozerwalnym braterstwem”; drugi mówił o Rosji, Austrii i Prusach jako trzech gałęziach jednej chrześcijańskiej rodziny, której rzeczywistym suwerenem jest Bóg; trzeci otwierał możliwość przystępowania kolejnych władców uznających te zasady. Już sama forma dokumentu jest z punktu widzenia historii dyplomacji niezwykła.

Klasyczny traktat precyzuje zobowiązania: granice, siły zbrojne, gwarancje, świadczenia, terminy czy casus foederis.

Akt Aleksandra operuje natomiast przede wszystkim językiem moralnym. Nie określa, jak rozstrzygać konkretne konflikty ani jakie sankcje powinny nastąpić za naruszenie chrześcijańskiej miłości. Pod względem prawnomiędzynarodowym jego normatywna ostrość jest niewielka, lecz pod względem symbolicznym – ogromna. Mamy więc do czynienia z dokumentem, którego głównym instrumentem nie jest sankcja, lecz reinterpretacja roli monarchy. Władca zostaje tu przedstawiony nie jako właściciel państwa, absolutny suweren czy wyłącznie reprezentant interesu narodowego, lecz jako zarządca delegowany przez Opatrzność. Z jednej strony jest to język archaiczny, nawiązujący do tradycji boskiego pochodzenia władzy; z drugiej – zawiera nieoczekiwany element ograniczający. Jeśli władca jest jedynie delegatem wyższej suwerenności, jego własna wola przestaje być ostatecznym źródłem normy. Ma on obowiązek kierować się sprawiedliwością, pokojem i miłością chrześcijańską. Absolutny monarcha zostaje więc jednocześnie sakralizowany i moralnie podporządkowany. Właśnie ta dwuznaczność sprawiła, że ówczesne reakcje na projekt były tak zróżnicowane.

Konserwatysta mógł widzieć w nim religijną restaurację monarchii po ateistycznej rewolucji. Chrześcijański reformator dostrzegał próbę podporządkowania polityki normom moralnym silniejszym niż raison d'état. Zwolennik federacji odczytywał go jako zalążek systemu ogólnoeuropejskiego, podczas gdy sceptyczny dyplomata widział jedynie niejasną deklarację, której nie sposób operacjonalizować. Współczesne badania Adriana Brisku trafnie określają zatem Święte Przymierze jako konstrukcję jednocześnie religijną i świecką, liberalną i reakcyjną, pokojową i potencjalnie interwencjonistyczną.

Hybrydowy charakter projektu Aleksandra I

Dla Aleksandra I projekt ten miał wymiar znacznie bardziej osobisty niż dla Franciszka czy Fryderyka Wilhelma. Historia chrześcijaństwa w ujęciu Cambridge potwierdza, że dokument został w dużej mierze opracowany przez rosyjskiego cara w atmosferze jego intensywnego religijnego przebudzenia po zwycięstwie nad Napoleonem. Kilkanaście dni przed podpisaniem aktu Aleksander uczestniczył wraz z innymi monarchami w ogromnej religijno-militarnej inscenizacji na równinie Vertus, gdzie dziesiątki tysięcy żołnierzy włączono w rytuał dziękczynienia za koniec wojny; w bliskim otoczeniu cara znajdowała się wówczas Krüdener. Symbolika była czytelna: armia, monarcha, zwycięstwo i Opatrzność zostały wpisane w jedno pole znaczeń. Jednocześnie, jak

wykazaliśmy wcześniej, nie należy czynić z Krüdener głównej autorki traktatu; przypisuje się jej rolę „kluczową” jedynie przy redakcji.

Rygorystyczna rekonstrukcja wskazuje na Aleksandra, jego osobiste zainteresowania religijne oraz krąg doradców i dyplomatów. Interesujący jest fakt, że Metternich nanosił korekty ograniczające uniwersalistyczny potencjał pierwotnej wersji. Badania nad apokaliptycznym językiem epoki sugerują, że z projektu usuwano rozwiązania rozszerzające pojęcie braterstwa w sposób, który mógłby sugerować relację nie tylko między monarchami, lecz szerzej – pomiędzy ich poddanymi. Metternich rozumiał bowiem ryzyko tkwiące w zbyt konsekwentnym uniwersalizmie. Jeśli wszyscy chrześcijanie są członkami jednej rodziny, naturalne staje się pytanie, czy władcy mają wobec poddanych zobowiązania wykraczające poza tradycyjne posłuszeństwo. Gdy monarcha występuje jako „ojciec rodziny”, pojawia się nie tylko prawo do dyscypliny, lecz i obowiązek troski. Jeśli zaś fundamentem wspólnoty jest chrześcijańska godność, można zacząć pytać o konstytucję, prawa narodów, emancypację czy ograniczenie arbitralnej władzy. Religijna metafora, mająca stabilizować hierarchię, posiadała zatem potencjał semantycznie wybuchowy. W tym punkcie najnowsze badania Nakhimovsky'ego wyraźnie zmieniają dotychczasowy obraz.

Święte Przymierze wyrosło również z osiemnastowiecznych dyskusji o pokoju wieczystym, federacji i ograniczeniu wojen. Aleksander w latach wokół 1815 roku kreował się na monarchę zainteresowanego konstytucjonalizmem, ograniczaniem niewolnictwa i budową systemu zbiorowego bezpieczeństwa. Część zachodnich liberałów mogła zatem początkowo widzieć w rosyjskim carze nie archetyp despoty, lecz potencjalnego „przyjaciela ludzkości”. Brzmi to paradoksalnie tylko wtedy, gdy pojęcia „liberalizmu” i „reakcji” traktujemy anachronicznie, przypisując im znaczenia z późniejszych konfliktów politycznych. Liberalizm roku 1815 był znacznie bardziej heterogeniczny: można było odrzucać rewolucję jako źródło terroru i anarchii, a jednocześnie popierać konstytucję, wolność handlu, reformę administracji czy federacyjną współpracę państw. Antyrewolucyjność nie oznaczała jeszcze automatycznej akceptacji przedrewolucyjnego absolutyzmu. W otoczeniu Aleksandra istniała zresztą wcześniejsza tradycja projektów federacyjnych. Nakhimovsky przywołuje tu szczególnie Adama Jerzego Czartoryskiego oraz kręgi intelektualne zaangażowane w debatę o prawie narodów i europejskim systemie bezpieczeństwa. Projekty te czerpały m.in. z myśli Emera de Vattela, osiemnastowiecznych dyskusji o pokoju oraz polskich doświadczeń federacyjnych.

Święte Przymierze jako hybryda mistycyzmu i oświeceniowego pokoju wieczystego

Święte Przymierze nie wyrastało zatem wyłącznie z pietyzmu Aleksandra po Waterloo. Jego religijny język nakładał się na znacznie starszą warstwę refleksji nad organizacją Europy, co ujawnia zaskakujące podobieństwo między projektem cara a oświeceniowymi planami pokoju wieczystego. Abbé de Saint-Pierre, Kant i inni myśliciele XVIII wieku próbowali rozwiązać problem anarchii w stosunkach międzynarodowych poprzez stworzenie federacyjnych lub prawnych mechanizmów powstrzymujących państwa przed wojną. Aleksander również zakładał, że zwykła równowaga sił nie wystarcza; jeśli każde państwo kieruje się wyłącznie własnym interesem, pokój trwa tylko do momentu, gdy któryś z uczestników uzna wojnę za opłacalną. Konieczna była zatem dodatkowa norma solidarności.

Projekt kantowski i chrześcijańska wizja Aleksandra różnią się w teorii legitymizacji, lecz reagują na tę samą strukturalną wadę systemu. Kant poszukiwał warunków prawnych, republikańskich i federacyjnych; Aleksander próbował wprowadzić religijnie zakorzeniony obowiązek moralny monarchów. Pierwszy chciał ograniczyć wojnę przez prawo, drugi – przez prawo połączone z przemianą etosu władców. Oba projekty uznawały jednak, że pokój nie może zależeć wyłącznie od chwilowej zgodności interesów.

Współczesna teoria stosunków międzynarodowych określiłaby dylemat Aleksandra mianem anarchii systemowej – brakiem światowego suwerena zdolnego narzucić państwom pokój. Realizm odpowiada na to równowagą sił i odstraszaniem, liberalny instytucjonalizm zaś normami, organizacjami i wzajemną zależnością. Święte Przymierze proponowało inną odpowiedź: normatywną wspólnotę suwerenów. Jej członkowie mieli zachowywać się nie jak konkurencyjne jednostki w hobbesowskim stanie natury, lecz jak bracia należący do jednej moralnej rodziny. Konstrukcja ta posiadała jednak oczywistą słabość: braterstwo zależało od samointerpretacji samych monarchów. Nie istniał niezależny trybunał zdolny orzec, że konkretna interwencja narusza chrześcijańską miłość, ani przedstawicielstwo narodów, które mogłoby odwołać się od decyzji władców. Brakowało sankcji wobec monarchy, który własny interes nazwałby pokojem. Religijna moralizacja polityki mogła zatem ograniczać raison d'état, ale równie łatwo stawała się językiem jej usprawiedliwienia.

Tu otwiera się droga od idealizmu roku 1815 do późniejszego utożsamienia Świętego Przymierza z reakcją. Nie stało się to jednak gwałtownie. Oryginalny akt nie zawierał sformułowanej doktryny zbrojnej interwencji przeciw rewolucjom, a starsze publikacje tekstu źródłowego wprost ostrzegały przed takim anachronicznym błędem: system interwencji rozwinął się dopiero z czasem i został

wyraźniej sformułowany w związku z konferencją w Troppau w 1820 roku. Kluczowe jest tu odróżnienie aktu Świętego Przymierza od sojuszu poczwórnego. 20 listopada 1815 roku Wielka Brytania, Austria, Prusy i Rosja zawarły konkretną umowę polityczną, która odnowiła ich wojenną współpracę i ustanowiła podstawy regularnych konsultacji w celu utrzymania pokoju oraz ładu wiedeńskiego. To właśnie ten mechanizm, później rozszerzony o Francję, stanowił instytucjonalny fundament koncertu europejskiego. Rozróżnienie to ma istotne znaczenie analityczne: Święte Przymierze było przede wszystkim językiem legitymizacji, natomiast koncert mocarstw – praktyką zarządzania systemem międzynarodowym. Pierwsze wyjaśniało, dlaczego monarchowie powinni pozostawać braćmi; drugie określało, kiedy mają się spotkać, jakie kryzysy omawiać i jak chronić terytorialny układ po wojnach napoleońskich. Obie konstrukcje mogły się wzajemnie wzmacniać, lecz nie były to dwa dokumenty o tej samej naturze.

Wielka Brytania najlepiej ilustruje tę różnicę. Londyn nie podpisał aktu Świętego Przymierza, choć brytyjski regent wyrażał szacunek dla jego zasad. Oficjalnie wskazywano m.in. na problem konstytucyjny: niemożność osobistego związania Korony dokumentem tego rodzaju bez ministerialnej kontrasygnaty.

Brytyjscy dyplomaci podchodzili do mistycznego języka Aleksandra z głębokim sceptycyzmem, a jednocześnie Wielka Brytania była centralnym członkiem Quadruple Alliance i aktywnym uczestnikiem koncertu mocarstw. Można zatem uczestniczyć w polityce europejskiej współpracy, odrzucając jej sakralną konstytucję. Równie wymowna była kwestia członkostwa.

Od federacyjnego pokoju do interwencjonistycznego porządku

Do aktu przystąpiła większość europejskich monarchów; poza nim pozostały jednak między innymi Wielka Brytania (w sensie formalnym), papież oraz sułtan osmański. Już to obnaża ograniczenia rzekomo uniwersalnego braterstwa. "Jedna rodzina" była bowiem wspólnotą zdefiniowaną chrześcijańsko, co wykluczało na równych zasadach Imperium Osmańskie — jedno z kluczowych mocarstw utrzymujących europejską równowagę. Universalizm Przymierza był zatem od początku partykularny.

W kategoriach teologicznych obejmował on chrześcijaństwo, w politycznych — monarchów, a w społecznych — poddanych, traktowanych jako przedmioty ojcowskiej opieki, a nie autonomicznych współtwórców międzynarodowego ładu. Współczesny obserwator dostrzega w nim zatem jednocześnie krok ku ponadpaństwowej wspólnocie norm oraz wyraźną granicę tego, kto jest

uprawniony do ich określania. Ta sprzeczność przypomina dylematy oświeceniowego uniwersalizmu: epoka formułowała zasady ogólnoludzkie, lecz stosowała je selektywnie. Prawa człowieka współistniały z niewolnictwem i kolonializmem, idea powszechnego rozumu z ograniczonym dostępem kobiet do polityki, a chrześcijańskie braterstwo władców z brakiem podmiotowości milionów poddanych. Rozdźwięk między uniwersalnością normy a ograniczonością wspólnoty jej stosujących nie jest zatem wyjątkiem w przypadku Świętego Przymierza, lecz jednym z wielkich problemów nowoczesności. Właśnie dlatego tak interesująca jest współczesna rewizja historiograficzna Nakhimovsky'ego.

Jego analiza pokazuje, że wielu ludzi w pierwszych dekadach XIX wieku widziało w Świętym Przymierzu zalążek federacyjnej Europy oraz projekt powiązany z konstytucjonalizmem, pokojem, wolnym handlem i walką z niewolnictwem. Recenzje naukowe z lat 2025–2026 podkreślają znaczenie tej reinterpretacji dla odejścia od utrwalonego schematu "Przymierze = reakcja". Nie oznacza to rehabilitacji późniejszej polityki Restauracji, lecz konieczność wyjaśnienia, jak projekt postrzegany początkowo jako postępowy mógł w kilka lat stać się symbolem represji. Pytanie to jest znacznie ciekawsze niż teza, jakoby Aleksander od początku wszystko maskował. Kluczowym mechanizmem była zmiana definicji zagrożenia dla pokoju. W 1815 roku centralnym doświadczeniem był Napoleon: jedno państwo, wielka armia i hegemonia terytorialna. System bezpieczeństwa miał zapobiec powtórzeniu się takiego scenariusza.

Kilka lat później rewolucje w Hiszpanii, Neapolu i Piemoncie przesunęły punkt ciężkości z agresji zewnętrznej na zmiany ustrojowe wewnątrz państw. Pojawiło się pytanie, które rozbiło powojenny konsensus: czy rewolucja wewnętrzna jest sprawą danego narodu, czy zagrożeniem dla całego systemu europejskiego? Metternich odpowiadał coraz wyraźniej w duchu drugiej możliwości. Rewolucja była dla niego zjawiskiem transgranicznym: ideą mogącą przemieszczać się między państwami jak zakażenie.

W takim modelu suwerenność zostaje paradoksalnie ograniczona w imię obrony suwerenności monarchicznego systemu jako całości. Państwo pozostaje samodzielne tylko dopóty, dopóki jego przemiana wewnętrzna nie zostanie uznana za groźną dla sąsiadów. Punktem krytycznym była konferencja w Troppau w 1820 roku. Rosja, Austria i Prusy zaakceptowały wówczas zasadę, że państwa dotknięte rewolucyjną zmianą ustrojową mogą przestać należeć do wspólnoty europejskiej i stać się przedmiotem zbiorowej interwencji.

Była to doktryna znacznie bardziej konkretna niż religijne wezwanie z 1815 roku. Właśnie ten etap starsze wydania źródeł uznają za moment narodzin właściwego "systemu interwencji". Dokonała się tym samym fascynująca transformacja semantyczna: początkowo wspólnota europejska miała ograniczać egoizm mocarstw, później zaś sama ta wspólnota uzyskała prawo do oceniania ustrojów

poszczególnych państw. Mechanizm zaprojektowany jako bezpiecznik przeciw samowoli mocarstw zaczął ograniczać samostanowienie narodów. Federacyjna logika pokoju przekształcała się w interwencjonistyczną logikę porządku.

Nie jest to wyłącznie problem XIX wieku. Każdy system bezpieczeństwa zbiorowego mierzy się z analogicznym pytaniem: czy chroni jedynie państwa przed agresją zewnętrzną, czy również konkretny typ porządku wewnętrznego? Jeśli wspólnota wyznaje określone wartości, musi rozstrzygnąć, czy ich naruszenie w jednym kraju jest sprawą wszystkich. Odpowiedź twierdząca ogranicza zasadę nieinterwencji; przecząca — ryzykuje tolerowanie działań sprzecznych z własną aksjologią. Święte Przymierze stanowi jedno z wczesnych laboratoriów tego dylematu, a brytyjska polityka ujawniła drugą stronę problemu.

Konflikt wizji ładu i sekurytyzacja rewolucji

Castlereagh popierał konsultacje mocarstw i dbałość o europejski pokój, lecz sprzeciwiał się przekształceniu koncertu w instytucję uprawnioną do ingerowania w ustrój konstytucyjny innych państw. W rezultacie na początku lat dwudziestych XIX wieku wyraźniej zarysowały się dwie koncepcje ładu: kontynentalna, dopuszczająca interwencję przeciw rewolucji, oraz brytyjska, skoncentrowana przede wszystkim na bezpieczeństwie międzypaństwowym. Nie jest zatem trafne przedstawianie „Świętego Przymierza" jako jednolitego bloku pięciu mocarstw konsekwentnie tłumiących każdy zryw rewolucyjny. Wielka Brytania nie należała formalnie do aktu z 26 września, a w praktyce coraz silniej opierała się generalizacji zasady interwencji. Francja, choć przyjęta do koncertu mocarstw w 1818 roku, również nie zawsze dzieliła interesy Austrii, Prus i Rosji. Europa kongresowa była systemem negocjowanej współpracy, nie jednolitym rządem kontynentalnym.

Również Aleksander I nie przeszedł z liberalizmu do reakcji w sposób gwałtowny. Jego polityka przez długi czas łączyła sprzeczne tendencje: zainteresowanie konstytucjami i federacją, paternalistyczne przekonanie o własnej misji, prawosławną monarchię imperialną, religijny uniwersalizm oraz narastający lęk przed rewolucją. Japońskie badania archiwalne nad jego działaniami podczas kongresu w Akwizgranie wskazują, że próbował on łączyć utrzymanie porządku z elementami monarchicznego konstytucjonalizmu i szeroką konfederacją państw chrześcijańskich. Metternich odrzucał oba te elementy, preferując kontrolę wielkich mocarstw i twarde ograniczenie ruchów konstytucyjnych. Ta różnica jest kluczowa, gdyż odwraca popularną hierarchię ról: Metternich nie był mistycznym ideologiem Świętego Przymierza, lecz jednym z jego najbardziej pragmatycznych użytkowników. Religijnego projektu Aleksandra nie traktował z entuzjazmem.

Dostrzegał w nim jednak szansę na wykorzystanie solidarności monarchów do zabezpieczenia systemu, niezbędnego dla przetrwania Austrii. Imperium Habsburgów, jako państwo wielonarodowe, było szczególnie podatne na zagrożenia płynące z nacjonalizmów i rewolucyjnego konstytucjonalizmu. Dla Metternicha doktryna porządku nie była abstrakcyjnym kaprysem, lecz strategię bezpieczeństwa wewnętrznego przekształconą w politykę międzynarodową. Rewolucja w Neapolu czy liberalne ruchy w Niemczech postrzegano jako precedensy zagrażające strukturze habsburskiej. Można tę politykę analizować przez pryzmat teorii sekurytyzacji: zjawisko staje się problemem bezpieczeństwa nie tylko ze względu na obiektywne zagrożenie militarne, ale dlatego, że zostaje skutecznie przedstawione jako egzystencjalny lęk wymagający nadzwyczajnych środków.

Metternich i jego współpracownicy przeprowadzili właśnie taką operację wobec rewolucji. Zmiana konstytucyjna w jednym państwie została zdefiniowana jako epidemia zdolna rozłożyć cały system. Metafora choroby nie była przypadkowa. Europejska reakcja posługiwała się językiem infekcji, fermentu, gorączki i zarazy; rewolucyjna idea miała przekraczać granice niczym patogen. Przy takim modelu cenzura, policja polityczna, nadzór nad uniwersytetami czy interwencja wojskowa przestawały być arbitralną represją, a stawały się kwarantanną. Właśnie tutaj ujawnia się prawdziwie „ciemna" strona projektu – i nie wynika ona z faktu, że polityka zaczęła odwoływać się do Boga.

Paradoks pokoju i semantyczna ewolucja Przymierza

Znacznie poważniejszy problem tkwi w możliwości przekształcenia uniwersalnej normy pokoju w technologię immunologiczną systemu, która każdą niepożądaną zmianę uznaje za chorobę. W takim układzie porządek przestaje służyć człowiekowi; to człowiek zostaje podporządkowany utrzymaniu porządku. Jednocześnie nie wolno zapominać o systemowym osiągnięciu okresu powiedeńskiego. Europa po 1815 roku rzeczywiście uniknęła przez długi czas wojny ogólnoeuropejskiej o skali konfliktu napoleońskiego.

Koncert mocarstw wypracował praktykę konsultacji i wspólnego zarządzania kryzysami, która stała się istotnym etapem historii multilateralizmu. Nie była to liberalna organizacja międzynarodowa w dzisiejszym rozumieniu, lecz wprowadzono zasadę, że wielkie kryzysy europejskie wymagają regularnej komunikacji między mocarstwami zamiast automatycznego przejścia do wojny. To osiągnięcie sprawia, że współczesna historia stosunków międzynarodowych nie może zadowolić się jedynie moralizatorskim opisem Restauracji. System był niedemokratyczny, hierarchiczny i zdolny do represji, ale jednocześnie rozwijał technologie pokojowego zarządzania konfliktem. Podobne

napięcie towarzyszyło później Lidze Narodów, ONZ czy regionalnym organizacjom bezpieczeństwa: każda struktura zbiorowego zarządzania rodzi pytanie o to, kto ma prawo definiować sam pokój.

Święte Przymierze daje w tym zakresie dodatkową lekcję. Projekt polityczny może zmieniać znaczenie szybciej niż tekst, który go zapoczątkował. Akt z 1815 roku pozostawał niezmienny, lecz doświadczenia rewolucji lat 1820–1821 przekształcały sposób jego odczytywania. Gdy Austria interweniowała w Królestwie Obojga Sycylii, a później Francja w Hiszpanii, pojęcie solidarności monarchów zaczęło oznaczać dla liberalnej opinii publicznej solidarność przeciw narodom.

W tym momencie nazwa zyskała większą moc niż dokument. "Święte Przymierze" stało się memem politycznym dziewiętnastego wieku – krótkim określeniem pozwalającym zamknąć złożoną rzeczywistość w moralnie czytelnym obrazie. Z jednej strony stali ludzie domagający się konstytucji, wolności i narodowego samostanowienia; z drugiej „Święte Przymierze” jako koronowani strażnicy ancien régime'u.

Historyczna nieprecyzyjność tego obrazu była zarazem źródłem jego ogromnej skuteczności retorycznej. Przypomina to mechanizm analizowany wcześniej przy różokrzyżowcach i Cagliostrze: nazwa może zyskać społeczną realność większą niż jej pierwotny referent. Różokrzyżowe bractwo działało, ponieważ ludzie wierzyli w jego istnienie. Cagliostro stał się kimś większym niż Giuseppe Balsamo. Święte Przymierze stało się większe niż trzy artykuły podpisane w Paryżu. W polityce taka semantyczna ekspansja jest szczególnie istotna – instytucje często tracą kontrolę nad własnym mianem.

Hybrydowość Przymierza jako zaprzeczenie linearnej historii idei

Terminy takie jak „jakobinizm”, „bonapartyzm”, „bolszewizm” czy „faszyzm” zaczynają z czasem funkcjonować poza swoim pierwotnym kontekstem, stając się kategoriami mobilizującymi lęk lub nadzieję. Święte Przymierze przeszło podobną drogę: od autorskiego projektu Aleksandra do oskarżycielskiej etykiety konserwatywnego porządku europejskiego. Z tego powodu późniejsza fama Przymierza jako czystego ucieleśnienia reakcji nie powinna zostać po prostu odrzucona; ona sama jest faktem historycznym, który wymaga wyjaśnienia. Ludzie doświadczający cenzury, represji i interwencji zbrojnych mieli racjonalne powody, by łączyć solidarność monarchów z ograniczaniem wolności. Błąd pojawia się dopiero wtedy, gdy ten język politycznej walki zostaje bezkrytycznie przeniesiony do analizy genezy dokumentu z 1815 roku.

W tym miejscu najpełniej ujawnia się niezwykła hybrydowość Świętego Przymierza. Można je opisywać jako religijną utopię, dążącą do podporządkowania stosunków międzynarodowych zasadom Ewangelii. Można mówić o projekcie federacyjnym, wyrażającym pragnienie trwałej wspólnoty europejskiej, lub łączyć go z oświeceniową tradycją pokoju wieczystego i prawa narodów. Można w nim widzieć paternalistyczną obronę monarchii, a wreszcie wskazać, jak jego język został zaabsorbowany przez system późniejszej reakcji. Wszystkie te perspektywy są częściowo prawdziwe; każda z nich staje się fałszywa dopiero wtedy, gdy próbuje wyeliminować pozostałe. Święte Przymierze stanowi zatem niezwykle silny argument przeciwko linearnej periodyzacji historii idei. Nie mamy tu do czynienia z Oświeceniem kończącym się w 1789 roku i romantyczną reakcją rozpoczynającą się w 1815. W projekcie Aleksandra współistnieją osiemnastowieczny kosmopolityzm, chrześcijański uniwersalizm, doświadczenie rewolucji, mistyczne przebudzenie, monarchiczny paternalizm, federacyjna teoria pokoju oraz lęk przed rozpadem porządku. Historia nie wymienia jednego paradygmatu na drugi — warstwy te pozostają aktywne równocześnie.

Pod tym względem postać Aleksandra I przypomina wcześniej analizowanego Newtona bardziej, niż sugerowałaby różnica między fizykiem a monarchą. Newton nie przełączał się codziennie z „nowoczesnego" świata grawitacji do „przednowoczesnego" świata proroctwa; oba te obszary należały dla niego do jednego projektu poznania boskiego ładu. Podobnie Aleksander nie musiał odczuwać sprzeczności między konstytucjonalizmem, chrześcijańską mistyką a monarchiczną władzą. Dopiero późniejsza historiografia rozdzieliła te elementy na politycznie przeciwstawne obozy. Właśnie dlatego pojęcie „reakcji" powinno być używane funkcjonalnie, a nie metafizycznie. Reakcja nie utożsamia się ze wszystkimi ideami odwołującymi się do religii czy tradycji; jest konkretną praktyką blokowania określonych zmian politycznych i społecznych. Mistyczna idea może służyć reakcji, ale może też dostarczać argumentów przeciw absolutyzmowi. Oświeceniowa racjonalność może wspierać emancypację, lecz równie dobrze dostarczać państwu skuteczniejszych technologii nadzoru i administracji.

Żaden zasób kulturowy nie posiada raz na zawsze przypisanego znaku politycznego. Ta zasada pozwala zrozumieć paradoks centralny dla przejścia od Oświecenia do romantyzmu. Krytycy „zimnego rozumu" nie musieli odrzucać jego osiągnięć; mogli uznać, że rozum świetnie odpowiada na pytanie „jak?", lecz niewystarczająco na pytanie „po co?". Mogli akceptować nowoczesną naukę, domagając się jednocześnie ponownego nasycenia natury sensem. Mogli wierzyć w postęp i równocześnie uważać, że bez religii staje się on pusty. Święte Przymierze jest politycznym odpowiednikiem tej potrzeby. Kongres Wiedeński potrafił narysować mapę, dyplomaci potrafili obliczyć siły, a armie potrafiły pilnować granic.

Święte Przymierze jako hybrydowa modernizacja porządku

Sama techniczna rekonstrukcja równowagi nie odpowiadała jednak na pytanie, czym ma być Europa po doświadczeniu rewolucji i Napoleona. Aleksander próbował udzielić odpowiedzi metafizycznej: Europa miała stać się rodziną kierowaną prawem chrześcijańskim. Koncepcja ta poniosła częściową klęskę właśnie dlatego, że metafora rodziny nie rozwiązała problemu politycznej reprezentacji. Kto jest członkiem tej rodziny? Kto mówi w jej imieniu? Czy narody są jedynie dziećmi monarchów, czy autonomicznymi podmiotami?

Czy wspólnota może interweniować w domu jednego z członków? Czy pokój oznacza tylko brak wojny, czy również prawo narodu do konstytucyjnej przemiany? Dokument religijny pozostawiał te pytania bez proceduralnej odpowiedzi. To właśnie odróżnia Święte Przymierze od późniejszych instytucji międzynarodowych. Liga Narodów czy Organizacja Narodów Zjednoczonych również opierają się na normach, lecz próbują ująć je w ramy procedur: głosowań, rad, kompetencji, traktatów i sądów. Dziedzictwem projektu Aleksandra nie jest zatem gotowy model organizacji międzynarodowej, lecz rozpoznanie, że porządek między państwami potrzebuje czegoś więcej niż chwilowej równowagi strachu. Najnowsza historiografia widzi w debacie o Świętym Przymierzu jeden z wcześniejszych rozdziałów historii federacyjnych alternatyw wobec czystej polityki suwerennych państw.

Historyczna tragedia projektu polegała na tym, że normę wspólnoty najłatwiej było zoperacjonalizować nie poprzez ustanowienie praw narodów, lecz przez współpracę istniejących rządów. Monarchowie dysponowali realnymi armiami, administracjami i dyplomatami; „ludzkość” nie posiadała natomiast żadnego instytucjonalnego przedstawiciela. Federacyjny uniwersalizm przechylił się więc ku oligarchii mocarstw. To mechanizm, który można nazwać oligarchizacją uniwersalizmu.

Idea zaczyna się od wszystkich, lecz aby mogła działać, potrzebuje wykonawców. Wykonawcami stają się najsilniejsi, którzy stopniowo zaczynają utożsamiać własną zgodę z dobrem całej wspólnoty. Właśnie na tym polegał jeden z głównych problemów koncertu europejskiego: zapewniał on stabilność dzięki współpracy wielkich mocarstw, czyniąc jednocześnie mniejsze państwa i narody w dużej mierze przedmiotami ich negocjacji. Przypadek Polski jest tu szczególnie znaczący. Federacyjne projekty ludzi takich jak Czartoryski wyrastały częściowo z doświadczenia rozbiorów oraz poszukiwania systemu międzynarodowego, który ograniczałby arbitralną władzę mocarstw. Tymczasem porządek wiedeński potwierdził dominującą pozycję Rosji nad Królestwem

Polskim. Idea europejskiego prawa i federacji współistniała zatem z imperialną asymetrią – to kolejny przykład napięcia między uniwersalnym językiem a konkretną geografią potęgi.

Ostateczną ocenę Świętego Przymierza należy oprzeć nie na pytaniu o to, czy było ono „dobre" albo „złe", lecz na analizie jego wewnętrznych sprzeczności. Chciało pokoju, lecz później legitymizowało system dopuszczający interwencję. Dążyło do chrześcijańskiego braterstwa, podczas gdy podmiotami politycznymi pozostawali monarchowie. Pragnęło ograniczać arbitralność raison d'état, ale nie stworzyło niezależnych procedur pozwalających kontrolować mocarstwa. Wyrastało z mistycznej religijności, a zarazem z oświeceniowej tradycji federacyjnej. Służyło restauracji, zawierając jednocześnie elementy, które Metternich uważał za zbyt liberalne. Najbardziej adekwatnym pojęciem nie jest więc „reakcyjny relikt", lecz hybrydowa modernizacja porządku.

Po Napoleonie Europa nie wróciła do roku 1788. Nie mogła. Państwa były bardziej scentralizowane, armie większe, społeczeństwa upolitycznione, administracje skuteczniejsze, prasa szersza, a nacjonalizmy silniejsze; idea konstytucji nie dawała się już usunąć z języka politycznego. Restauracja nie była cofnięciem wskazówek zegara, lecz próbą zarządzania światem, którego rewolucja nieodwracalnie zmieniła. To jedna z najważniejszych lekcji dla teorii historii: „powrót do przeszłości" prawie nigdy nie jest prawdziwym powrotem. Restauracja monarchii po rewolucji nie odtwarza monarchii sprzed niej, ponieważ nowy władca zna już możliwość ścięcia króla. Religia po Oświeceniu nie jest religią sprzed krytyki oświeceniowej, gdyż musi na tę krytykę odpowiadać. Mistycyzm po Newtonie nie jest mistycyzmem przed Newtonem.

Każde odtworzenie tradycji zachodzi już w warunkach zmienionych przez to, przeciw czemu ta tradycja występuje. Dlatego Święte Przymierze należy do historii nowoczesności, a nie do jej przedpokoju. Jego religijny język był odpowiedzią na radykalnie nowoczesne doświadczenie masowej wojny, rewolucji, suwerenności narodu, wielkich armii, mobilizacji ideologicznej i pytania o ponadnarodowe zarządzanie bezpieczeństwem. Aleksander szukał dawnego słownika dla nowego problemu.

Święte Przymierze jako przejście ku romantycznej transcendencji

W tym miejscu kończy się możliwość przedstawiania Oświecenia jako prostego marszu rozumu przeciw religii. Po 1815 roku spór nie toczy się już między człowiekiem „oświeconym" a „średniowiecznym", lecz rozgrywa się pomiędzy różnymi sposobami wykorzystania dziedzictwa Oświecenia. Liberalny konstytucjonalista, konserwatywny administrator, romantyczny poeta,

mistyczny chrześcijanin i technokratyczny dyplomata żyją w świecie przekształconym przez ten sam proces nowoczesności, choć inaczej reagują na jego koszty. Święte Przymierze staje się zatem doskonałym punktem przejścia do romantyzmu.

Nie dzieje się to dlatego, że mistyka zwyciężyła rozum, lecz iż samo pojęcie racjonalności przestało wystarczać jako pełna teoria ludzkiego świata. Europa potrzebowała nie tylko mapy sił, ale opowieści o znaczeniu; nie tylko prawa, lecz wspólnoty; nie tylko administracji, lecz symbolu. Romantyzm uczyni z tej potrzeby program kultury. W kolejnej fazie „światło" i „ciemność" przestaną być prostymi określeniami wiedzy oraz niewiedzy. Natura odzyska swoje wnętrze, uczucie stanie się sposobem poznania, a geniusz zostanie przeciwstawiony kalkulatorowi. Naród zyska quasi-organiczną duszę, historia stanie się dramatem ducha, a religia – nawet wśród tych, którzy odrzucają tradycyjną ortodoksję – powróci jako język nieskończoności.

Coleridge, Wordsworth, Novalis czy Schelling nie cofną Europy do czasów przed Newtonem. Spróbują raczej odpowiedzieć na pytanie, co pozostaje człowiekowi w momencie, gdy Newton wyjaśnia ruch niebios, lecz nie tłumaczy, dlaczego gwiazdy wciąż budzą zachwyt. Wtedy „ciemna strona Oświecenia" ujawni swój najgłębszy sens. Przestanie być jedynie katalogiem magów, alchemików, konwulsjonistów, wolnomularzy czy prorokiń.

Okaże się genealogią wielkiego europejskiego sporu o granice redukcji: pytaniem o to, czy człowiek może zostać bez reszty opisany przez mechanizm, interes, rachunek i empirię, czy też każda udana redukcja pozostawia pewien osad – uczucie, symbol, transcendencję, historię, piękno i pytanie o sens – który natychmiast rozpoczyna poszukiwanie nowego języka.

> Ostatecznie spór o granice Oświecenia nie jest walką rozumu z wiarą, lecz pytaniem o to, czy człowiek może zostać w pełni opisany przez rachunek interesów i mechanizm empirii. Gdy Newton wyjaśnił ruch ciał niebieskich, pozostawił jednak pustkę tam, gdzie gwiazdy wciąż budzą zachwyt. To właśnie w tym 'osadzie' po redukcjonizmie rodzi się potrzeba transcendencji, która przypomina nam, że każda próba całkowitego opisania świata za pomocą logiki zawsze zderzy się z nieuchwytnym pytaniem o sens.

Inspiracje

[1] "The dark side of the enlightenment" Fleming

John Vincent **Fleming** (1936–2026) był amerykańskim literaturoznawcą i emerytowanym profesorem literatury angielskiej i porównawczej im. Louisa W. Fairchilda (rocznik 2024) na Uniwersytecie Princeton. Po studiach na University of the South i Uniwersytecie Oksfordzkim w ramach stypendium Rhodesa, uzyskał doktorat na Uniwersytecie Princeton w 1963 roku. **Fleming** przez cztery dekady pracował na wydziale Princeton, kierując również Wilson College i kierując wydziałem anglistyki. Jego badania koncentrowały się na średniowiecznej literaturze europejskiej, analizie ikonograficznej i myśli chrześcijańskiej. Znany ze swoich badań nad Geoffreyem Chaucerem, „Powieść o Róży" i franciszkańską tradycją literacką, później rozszerzył swoją działalność na historię intelektualną i kulturową. Były prezes Medieval Academy of America, został wybrany do American Academy of Arts and Sciences oraz American Philosophical Society.

*John Vincent **Fleming** (1936–2026) was an American literary scholar and the Louis W. Fairchild '24 Professor of English and Comparative Literature, Emeritus, at Princeton University. After studying at the University of the South and the University of Oxford as a Rhodes Scholar, he earned his Ph.D. from Princeton University in 1963. **Fleming** served on the Princeton faculty for four decades, also directing Wilson College and chairing the English department. His research specialized in medieval European literature, iconographical analysis, and Christian thought. Renowned for his studies on Geoffrey Chaucer, the Roman de la Rose, and Franciscan literary tradition, he later broadened his work to intellectual and cultural history. A past president of the Medieval Academy of America, he was elected to the American Academy of Arts and Sciences and the American Philosophical Society.*

Princeton University

Literatura uzupełniająca

Książki

Książki autorów przywoływanych i literatura pokrewna:

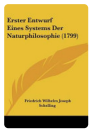
[1] "The Most Holy Trinosophia"

Alessandro Cagliostro

Quickie Classics

[2] **"Opticks, or a Treatise of the Reflections, Refractions, Inflections and Colours of Light"**

Isaac Newton

[3] **"Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie"**

Friedrich Wilhelm Joseph Schelling

ISBN: 9781104861544

[4] **"System of Transcendental Idealism"**

Friedrich Wilhelm Joseph Schelling

University of Virginia Press | ISBN: 9780813914589

Artykuły naukowe

Prace autorów przywoływanych w tekście:

[1] **"The Closed Commercial State: Perpetual Peace and Commercial Society from Rousseau to Fichte"**

Isaac Nakhimovsky

2011 | Project Muse (Johns Hopkins University) | DOI: 10.1515/9781400838752

Źródło

[2] **"Vattel's theory of the international order: Commerce and the balance of power in the Law of Nations"**

Isaac Nakhimovsky

2007 | History of European Ideas | DOI: 10.1016/j.histeuroideas.2006.11.006

Źródło

[3] **"Markets, Morals, Politics: Jealousy of Trade and the History of Political Thought"**

Béla Kapossy, Isaac Nakhimovsky, Sophus A. Reinert, Richard Whatmore

2018

Źródło

[4] **"Carl Schmitt's Vattel and the 'Law of Nations' between Enlightenment and Revolution"**

Isaac Nakhimovsky

2010 | Grotiana | DOI: 10.1163/187607510x540259

Źródło

[5] "The Law of Nations, or, Principles of the Law of Nature Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns"

Emer de (1714-1766). Auteur du texte Vattel

2017 | The SHAFR Guide Online | DOI: 10.1163/2468-1733_shafr_sim040100077

Źródło

[6] "Questions de droit naturel, et observations sur le traité du droit de la nature de M. le Baron de Wolf"

Emer de (1714-1766). Auteur du texte Vattel

2000 | G. Olms eBooks

Źródło

[7] "The law of nations; or, Principles of the law of nature, applied to the conduct and affairs of nations and sovereigns. From the French of Monsieur de Vattel ... From the new ed., by Joseph Chitty ... With additional notes and references, by Edward D. Ingraham esq."

Emer de (1714-1766). Auteur du texte Vattel, Chitty, Joseph, 1776-1841, ed., Edward Duncan Ingraham

University of Michigan Library Repository

Źródło

[8] "An Answer to the Question: What Is Enlightenment?"

Immanuel Kant

2019 | What Is Enlightenment? | DOI: 10.1525/9780520916890-005

Źródło

Treść tworzy Fundacja Dobre Państwo.
Redaguje i publikuje APA ONE, autorski system redakcyjny Fundacji oparty na AI.
APA ONE Publishing System
Fundacja Dobre Państwo © 2026
Article ID: 462bea77-ab85-4be7-beb5-4556ababd4bc